

PREČO SA MÝLIME

Čo spôsobuje,
že rozumní ľudia
uveria nerozumným
veciam

DAN ARIELY

AKTUELL

Dan Ariely
Prečo sa mýlime

PREČO SA MÝLIME

**Čo spôsobuje,
že rozumní ľudia uveria
nerozumným veciam**

DAN ARIELY

AKTUELL

Dielo je autorsky chránené. Všetky práva, najmä rozmnožovať a rozširovať, rovnako ako právo prekladu, sú vyhradené. Žiadna časť tohto diela sa nesmie bez písomného súhlasu majiteľa autorských práv reprodukovať, spracovávať, rozmnožovať alebo rozširovať vo forme fotokópií, mikrofilmov a ani inými metódami použitia elektronických systémov ukladania do pamäte.

Dan Ariely: Prečo sa mýlime

Z anglického originálu MISBELIEVE: What Makes Rational People Believe Irrational Things, ktorý vydalo vydavateľstvo HarperCollins Publishers, New York, USA.

Copyright © 2023 by Dan Ariely

All rights reserved.
Všetky práva vyhradené.

Translation © Tomáš Petrakovič

Redakčne upravil: Albert Lučanský
Sadzba a zalomenie: Samuel Ryba – Design Ryba

Tlač: FINIDR, s.r.o., Český Těšín, Česká republika

Vydal AKTUELL vydavateľstvo, s.r.o., Bratislava, Slovenská republika
Slovak edition © AKTUELL 2025

ISBN 978-80-89873-78-4

Túto knihu venujem ľuďom, ktorí uverili mylným presvedčeniam a ktorí mi pomohli pochopiť svoj svetonázor a tým lepšie porozumieť svetu, ktorý spoločne obývame. Mnohí z nich začali ako osobní kritici, ale nakoniec sa stali mojimi antropologickými sprievodcami. Zopár z nich sa zvláštnym spôsobom stalo niekým, koho možno takmer nazvať „priateľmi“. Hlboko vám ďakujem za váš čas a vedenie.

Obsah

Démonizovaný: Úvod, ktorý by ste si mali prečítať, aj keď patríte k ľuďom, ktorí úvody zvyčajne vynechávajú	9
---	---

I. časť: Lievik mylných presvedčení

1. kapitola: Ako mohol ten človek <i>tomu</i> uveriť?	31
2. kapitola: Ako funguje lievik	43

II. časť: Emocionálne faktory a príbeh stresu

3. kapitola: Pod tlakom: Od stresu k bodu zlomu	53
4. kapitola: Hľadanie vinníka ako opätovný spôsob nadobudnutia kontroly	85

III. časť: Kognitívne aspekty a príbeh o tom, ako zlyháva náš systém spracovania informácií

5. kapitola: Naša túžba veriť vlastnej pravde	117
6. kapitola: Ako usilovne presviedčame sami seba o tom, čomu už veríme	147

IV. časť: Osobnostné črty a príbeh našich individuálnych rozdielov

7. kapitola: Poučenia o osobnosti od ľudí unesených mimozemšťanmi	181
8. kapitola: Pokus o klasifikáciu významu osobnosti v rámci lieviku mylných presvedčení	209

V. časť: Spoločenské prvky a príbeh tribalizmu

9. kapitola: Vylúčenie, spolupatričnosť a spoločenská príťažlivosť mylného presvedčenia	239
10. kapitola: Sociálny akcelerátor	259

VI. časť: Mylné presvedčenie, dôvera a príbeh našej budúcnosti

11. kapitola: Máme odvahu opäť dôverovať? A čo ak nie?	285
12. kapitola: Prečo mi Superman dáva nádej, záverečné slovo (nie celkom)	297
Podakovanie	305
Použitá literatúra	307
Register	313
O autorovi	319

DÉMONIZOVANÝ

**Úvod, ktorý by ste si mali prečítať,
aj keď patríte k ľuďom,
ktorí úvody zvyčajne vynechávajú**

*Nikdy si nepredstavuj, že si niekým iným, než ako sa
môžeš zdať ostatným – pretože to, čím si bol alebo mohol
byť, nemusí byť tým, čím sa im zdáš byť.*

— LEWIS CARROLL, ALICA V KRAJINE ZÁZRAKOV

„Dan, nemôžem uveriť, že si sa stal takýmto človekom. Kedy si sa stal takým chamtivým? Ako to, že si sa tak zmenil?“

Spoznal som meno v emaile – Sharon, žena, s ktorou som sa zoznámil pred niekoľkými rokmi, keď ma požiadala o pomoc s firemným seminárom, ktorý viedla na tému zmeny správania. Vtedy som jej tri hodiny bezplatne pomáhal s obsahom jej prezentácie. Po seminári mi zavolała, aby sa poďakovala, a tým sa náš vzťah skončil – až do júla 2020, keď som dostal túto zvláštnu a záhadnú správu.

Vypadla zo mňa otázka: „Na čo presne naráža?“

Jej odpoveď obsahovala niekoľko odkazov, a keď som na ne klikol, zistil som, že som sa vydal na jednu z najneprijemnejších, najznepokojujúcejších, ale zároveň najfascinujúcejších ciest svojho života. Bolo to, akoby som sa dostal na okraj svojej známej reality a odhrnul oponu, aby som odhalil paralelný vesmír, v ktorom niekto s mojou tvárou, mojím hlasom a menom páchal zlé skutky,

ktoré ohrozovali ľudstvo v celosvetovom meradle – a robil to už nejaký čas. Pripadalo mi to ako úvodná scéna z nejakého sci-fi románu. Odkazy, ktoré mi Sharon poslala, viedli na množstvo webových stránok, ktoré ma vykresľovali ako „hlavného inžiniera“ v „podvode covid-19“ a vodcu takzvaného sprisahania Agendy 21¹. V tomto paralelnom vesmíre sme sa spolu s mojimi priateľmi iluminátmi spojili s Billom Gatesom a navrhli diabolský plán na vpichnutie vakcín ženám, ktoré by ich urobili neplodnými, čím by sa znížila svetová populácia a zároveň sa vytvoril medzinárodný systém očkovacích pasov, ktorý by umožnil tým, ktorí sú pri moci (údajne Bill a ilumináti vrátane mňa), sledovať pohyb každého človeka po celom svete. Mnohí internetoví prispievatelia posunuli tieto myšlienky ďalej a tvrdili, že spolupracujem s viacerými vládami s cieľom kontrolovať a manipulovať ich občanov.

Nevedel som, čo si mám o tom myslieť. Keď som čítal ďalej, začal som sa sám pre seba usmievať. Koniec-koncov, bolo to absurdné – a v prípade, že by vás to zaujímalo, úplne nepravdivé. S Billom Gatesom ma spájala najmä krátka spolupráca s ich nadáciou Gates Foundation v súvislosti so stravovaním detí v ranom detstve v Afrike, ktorá sa uskutočnila niekoľko rokov predtým. Rozhodne som nikdy nevstúpil do radov iluminátov (a aj keby som chcel, netuším, ako by sa to dalo urobiť). Žiadna vakcína na covid-19 ešte nebola schválená a ja som sa nijako nepodieľal na jej vývoji. Čo sa týka poradenstva vládam, niečo z toho som robil, ale moje rady sa obmedzovali len na otázky, ako je motivácia pri dodržiavaní pandemických obmedzení a nosení rúšok, efektívnejšie rozdeľovanie finančnej pomoci, zlepšenie motivácie pedagógov a študentov a snaha o zníženie domáceho násillia. Považoval som sa za niekoho, kto neúnavne pracuje na tom, aby sa veci zlepšili, a napriek tomu ma mnohí ľudia prirovnávali k Josephovi

¹ Agendou 21 je označovaná konšpiračná teória, podľa ktorej plán OSN na podporu udržateľného rozvoja je v skutočnosti tajným projektom na zavedenie globálnej diktatúry, obmedzenie vlastníctva súkromného majetku a kontrolu nad populáciou (pozn. prekl.).

Goebbelsovi, oddanému pobočníkovi Adolfa Hitlera a hlavnému nacistickému propagandistovi. Mohlo to byť celé zlý vtip? Alebo azda len bizarné nedorozumenie? Určite by to nikto nebral vážne.

Sledoval som však odkazy hlbšie do „útrob internetu“ a ukázalo sa, že mnohí ľudia to brali naozaj vážne. Príspevky o mne nazbierali tisíce komentárov. Moje „zlé dvojča“ sa objavovalo v nešikovne zostrihaných videách, niekedy oblečené v nacistickej uniforme a vždy s podlými úmyslami. Na internetových konferenciách sa diskutovalo o mojich charakterových chybách a nekalých motívoch. Ozývali sa výzvy na „Norimberský proces 2.0“, aby ma vyhlásili za vinného a odsúdili na verejnú popravu.

Po niekoľkých hodinách čítania a sledovania videí mi to už nepripadalo ani trochu smiešne. V skutočnosti to bolo bolestivé a mätúce, najmä keď som sa neskôr dozvedel, že ľudia, ktorí týmto klamstvám o mne uverili, neboli len cudzie osoby, ale patrili medzi nich aj tí, ktorí predtým študovali a rešpektovali moju prácu, a dokonca aj niektorí, ktorí ma roky osobne poznali. Ako je možné, že sa vo všetkom tak mýlili? Určite, pomyslel som si, keby som sa s nimi mohol len porozprávať, uvedomili by si svoj omyl a celé toto šialenstvo by sa skončilo. Možno by sa mi dokonca aj ospravedlnili.

Videl som, že jedna z vedúcich diskusie, Sara, má uvedené telefónne číslo. Práve ona vyzývala, aby ma postavili pred súd. Bola si absolútne istá, že keď sa moje zločiny proti ľudskosti dostanú na verejnosť, budem jedným z prvých, ktorých obesia, aby sa všetci mohli pozerať, jasať a oslavovať. Rozhodol som sa jej zavolať a uviesť veci na pravú mieru. Čo by sa mohlo pokaziť?

Ukázalo sa, že veľa. Nešlo to dobre z dôvodov, ktoré sú pravdepodobne zrejmé každému, kto strávil čo i len pár minút uvažovaním o šanciach presvedčiť niekoho, aby zmenil názor prostredníctvom nečakaného telefonátu. Lenže ja som nerozmýšľal, bol som hlboko urazený a plný emócií. Po predstavení som jej povedal, že chcem uviesť veci na pravú mieru a že sa ma môže spýtať na čokoľvek, čo sa jej zapáči. Jej prvý súbor otázok ma prekvapil. Pýtala sa ma na môj názor na to, čo sa deje. Keď som začal hovoriť o covide-19, okamžite ma zastavila.

„Nie, nie, nie, čo viete o tom, ako covid-19 súvisí s Agendou 21 a globalistami?“

„Ani neviem, čo je to Agenda 21,“ odpovedal som, „a nie som si istý, ktorých globalistov máte na mysli.“

„Nehrajte sa so mnou na nevinného,“ odpovedala. „Viem, kto ste a čo robíte.“

Potom zmenila tému a žiadala, aby som jej povedal, na akých projektoch pracujem s rôznymi vládami. V tom čase som dosť intenzívne pracoval na projektoch súvisiacich s pandémiou s izraelskou vládou a čiastočne aj s britskou, holandskou a brazílskou. Tvárou v tvár Sariným náročným otázkam som sa cítil, akoby som bol na súde a ona bola prokurátorka. Povedal som jej, že sa snažím hlavne o to, aby polícia namiesto pokút používala odmeny s cieľom motivovať ľudí nosiť rúška a dodržiavať spoločenský odstup. Pracoval som aj na tom, ako efektívne realizovať dištančné vzdelávanie v školách, a snažil som sa vymyslieť, akú finančnú podporu by mala vláda poskytnúť tým, ktorí boli nútení zavrieť svoje podniky.

Sara nič z toho neprijala. „A čo rozdeľovanie rodín tým, že vnúcatám povieš, aby sa nestretávali so svojimi starými rodičmi? A čo zvyšovanie osamelosti a stresu, čo vedie k väčšiemu počtu úmrtí? A čo nútenie detí nosiť rúška, ktoré znižujú prísun kyslíka do ich mozgov?“

Moje chabé pokusy poprieť všetky tieto obvinenia nemali žiadny účinok.

„Ako vysvetlíte tie milióny, ktoré ste dostali za svoje poradenské služby pre rôzne vlády?“ dožadovala sa ďalej. Tu som vo svojej naivite uvidel záblesk nádeje. Všetky doterajšie obvinenia boli také pritiahnuté za vlasy, že som nevedel, ako ich začať vyvracať. V hebrejčine existuje veta, ktorá sa voľne prekladá: „Ako môžeš dokázať, že tvoja sestra nie je prostitútka, keď ani nemáš sestru?“ No či som dostal zaplatené? To by som mohol vyvrátiť. Hoci pomáham mnohým vládam, považujem to za súčasť svojho akademického poslania, takže nikdy neúčtujem vládam nič za svoj čas. Navyše, ako všetci ostatní občania USA, každý rok podávam daňové priznanie a všetky zdroje mojich príjmov sú uvedené v daňových priznaniach.

„Čo keby som vám ukázal svoje daňové priznania,“ navrhol som, „a vy by ste videli, že v nich nie sú žiadne platby od vlád? Zmenilo by to váš názor?“

Niečo zamrmlala a potom ma náhle požiadala, či by mohla zverejniť záznam nášho rozhovoru na internete. Bol som prekvapený. Netušil som, že si náš rozhovor nahráva. (Odvtedy som sa dozvedel, že ľudia v jej „odbore“ nahrávajú všetko.)

„Nie, nemôžete,“ povedal som.

„Skrývate niečo?“ vyzvala ma.

„Nie, nič neskrývam,“ odpovedal som, „ale keby som vedel, že ide o verejný rozhovor, pripravil by som sa naň inak.“ Odmlčal som sa, pretože som si už nebol istý, čo viac by som mohol povedať. Zdalo sa, že rozhovor sa dostal do slepej uličky. Nakoniec som jej po niekoľkých ďalších falošných začiatkoch povedal: „Je mi ľúto, že sme nedokázali prekonať svoje rozdiely,“ a zložil som.

O niekoľko minút neskôr Sara zverejnila na Facebooku ďalší príspevok, v ktorom sa podelila o to, že profesor Dan Ariely – „Profesor“, ako ma teraz nazvala – jej telefonoval, aby sa pokúsil ospravedlniť. Ale netreba sa obávať, uistila svojich sledovateľov, nedovolila Profesorovi, aby na ňu vyťahoval nejaké triky alebo ju krmil lžami. Dodala, že z diskusie jasne vyplynulo, že ak si vlády najímajú ľudí ako Profesor, je to len na účely vymývania mozgov. Napokon, načo by vlády potrebovali služby ľudí, ako je Profesor, keby to, čomu čelíme, bola skutočná pandémia? Svoju analýzu uzavrela slovami: „Profesor veľmi nástojil na tom, že za svoje služby nedostal zaplatené, a táto nástojčivosť vo mne vyvoláva veľké podozrenie, že v skutočnosti sa pod povrchom deje ešte viac, čo jedného dňa odhalíme v jeho verejnom súdnom procese.“

Diskusia so Sarou zrejme nebola veľmi plodná. Určite viete, že niektorým ľuďom to myslí pomalšie. Patrím medzi nich, pretože som sa ani po tejto skúsenosti neprestal snažiť. Potom som sa odvážil použiť aplikáciu Telegram, obľúbenú komunikačnú platformu mojich kritikov. Táto aplikácia, ktorá bola vyvinutá v Rusku, je určená pre ľudí s nízkou dôverou. Zdrojový kód je verejne známy, aby bolo isté, že sa v zákulisí nedeje nič nelegálne. Platforma umožňuje

jednoducho nahrávať a posilať minútové videá. Hneď som sa pustil do práce a zverejnil som sériu videí, v ktorých som odpovedal na množstvo obvinení: Bol som zodpovedný za karantény. Bol som zodpovedný za to, že ľudia museli nosiť rúška, ktoré poškodzujú mozog tým, že nedostáva potrebné množstvo kyslíka. Bol som zodpovedný za nedodržiavanie základných ľudských slobôd, za strach, za rozdeľovanie rodín, za to, že deti nesmú vidieť svojich starých rodičov, a za osamelosť ľudí na celom svete.

Rad-radom som ponúkol racionálne vysvetlenia toho, čo som robil a nerobil v rámci svojej spolupráce s vládami. Znižovanie domáceho násilia, áno. Karantény, nie. Motivovať deti učiť sa na diaľku, áno. Vyvolávanie strachu, nie. Predložil som dôkazy, ktoré jasne vyvrátili obavy z rúšok. Ak by rúška zbavovali mozog kyslíka, nezaznamenali by sme určitý kognitívny pokles u chirurgov a zubárov dávno pred covidom-19? Podelil som sa o smútok z izolácie, ktorú ľudia pociťovali, a z vplyvu toho, že deti zostávali doma. Taktiež som zdôraznil, že nesúhlasím so všetkým, čo vlády robia, ale že mnohé veci sú zložité a majú veľa výhod a nevýhod.

Každé moje zverejnené video bolo napadnuté komentármi a videami obsahujúcimi desiatky ďalších obvinení, ktoré mi lietali po obrazovke ako rastúci roj rozzúrených ôs. Nedokázal som s nimi držať krok a nebol som schopný reagovať dostatočne rýchlo. Moje pokusy ich odohnať viedli len k väčšej zúrivosti. Čoskoro som mal pocit, že je ich tisíc proti jednému a ani jeden z nich sa nechce úprimne zapojiť do dialógu. Chytili sa mojich slov a prekrútili ich na ďalší dôkaz svojho príbehu. Chrlili nové tvrdenia rýchlejšie, než som ich stihol vyvrátiť. V istom momente som si uvedomil, že som len poskytoval ďalšie nespracované videozáznamy pre ich bezohľadných redaktorov. Nakoniec som to vzdal a vymazal svoje videá, čo si vysvetlili ako ďalší dôkaz môjho nízkeho morálneho charakteru a ako priznanie viny. Keď som sa odhlásil z Telegramu, uvažoval som o tom, že s ľuďmi, ktorí chcú veriť tomu, čomu už veria, a ktorí už pociťujú takú intenzívnu nenávisť, sa asi nedá dohodnúť. S nenávisťou sa nedá rozprávať.

Čoskoro sa všetok ten negatívny obsah vylial z paralelného vesmíru do môjho sveta. Moje profily na sociálnych sieťach zaplavili

nenávistné komentáre. Ľudia vyhlasovali, že pália moje knihy. Volali mojim obchodným partnerom a očierňovali ma, a dokonca útočili aj na moju rodinu. Takmer denne som začal dostávať vyhrážky smrťou.

Ak ste zažili akúkoľvek formu nenávisti – online alebo offline –, alebo ste sa stali terčom krivého obvinenia, možno tušíte, ako som sa cítil: niekedy bezmocný, inokedy rozzúrený, občas vystrašený a vždy ukrivdený. Zároveň ma to však zaujalo. Prečo sa to stalo práve mne? Vďaka čomu som sa stal terčom? Bill Gates? Dobré, chápem, je bohatý a slávny a má nadáciu, ktorá pracuje v oblasti verejného zdravia. Samozrejme, to z neho nerobí zloducha, ale rozumiete, prečo sa mohol stať terčom. Doktor Anthony Fauci? No, vyskytuje sa často v televízii a hovorí nepopulárne veci o rúškach a lockdownoch. To z neho tiež automaticky nerobí kriminálnika, ale opäť asi chápete, prečo by mohol byť terčom útokov. Ilumináti? Nuž, ak vôbec existujú, nikto poriadne nevie, kto sú, ale znejú dosť podozrivo, takže si možno zaslúžia byť terčom niekoľkých konšpiračných teórií. Avšak priemerne známy sociológ, ktorý napísal niekoľko kníh o tom, prečo sa ľudia správajú iracionálne? Nevedel som prísť na to, ako som sa ocitol v takej slávnej spoločnosti.

Prečo práve ja?

Začal som sa pozornejšie zaoberať „dôkazmi“, ktoré presvedčili toľko ľudí, aby ma nenávideli. Zdalo sa, že najčastejšie zdieľaným materiálom bolo video, v ktorom navrhujem, aby sme v záujme zníženia nákladov na zdravotnú starostlivosť prinútili sanitky prichádzať za pacientmi pomalšie, podporili fajčenie a zvýšili celkový stres celej populácie. Tvár bola skutočne moja, s polovičnou bradou (ak ste zvedaví, prečo mám len polovicu brady, o chvíľu vám to vysvetlím), slová boli moje a pamätal som si, že tento prejav som predniesol. Avšak presne tieto slová som nikdy nepovedal. Ako to je možné? Na objasnenie mi dovoľte, aby som vás zaviedol do Írska v roku 1729.

Jonathan Swift, známy najmä ako autor *Gulliverových ciest*, napísal aj fantastickú, ale o niečo menej populárnu satiru, ktorá sa stala známou pod názvom „Skromný návrh“. Celý názov eseje v podstate prezrádza jej obsah: „Skromný návrh, ako zabrániť tomu, aby deti chudobných ľudí boli na ťarchu svojim rodičom alebo krajine, a ako ich urobiť prospešnými pre verejnosť.“ V tejto eseji Swift navrhuje, aby chudobní Íri zmiernili svoje ekonomické problémy tým, že budú predávať svoje deti ako potravu bohatým pánom a dámam. A Swift sa pri tom nezastavil; zašiel do podrobností: „Mladé zdravé dieťa, ktoré je dobre ošetrované, je vo veku jedného roka najchutnejším výživným a zdravým jedlom, či už *duseným*, *pečeným* alebo *vareným*, a nepochybujem o tom, že rovnako dobre chutí aj vo *Fricassie* alebo ako *Ragoust*“, napísal.² Táto esej, ktorá sa dnes často používa ako príklad satirického umenia, šokuje a účinne odzrkadľuje pohľad na chudobných.

Možno sa pýtate, ako táto esej súvisí s našou témou? Nuž, v roku 2017 som sa rozhodol urobiť vlastný skromný návrh. Bol som pozvaný, aby som vystúpil na lekárskej konferencii o budúcnosti medicíny. Samozrejme, nie som lekár, takže mojou úlohou bolo zamyslieť sa nad výzvami v medicíne z pohľadu behaviorálnej ekonómie. „Problém modernej medicíny,“ povedal som, „je zjavné problémom ponuky a dopytu. Ľudia chcú veľa zdravotnej starostlivosti a systém jej môže poskytnúť len isté množstvo. Väčšina ľudí pristupuje k tomuto problému tak, že sa snaží zistiť, ako by sa mohol systém zdravotnej starostlivosti zmeniť tak, aby poskytoval viac. Ja chcem navrhnúť iný prístup, a to konkrétne, aby ľudia chceli menej. Je to jednoznačne oveľa lacnejší spôsob, ako vyrovnať rozdiel

² *Fricassie* je tradičná francúzska metóda prípravy jedla, pri ktorej sa mäso (napríklad kuracie, telacie alebo kráľičie) najskôr jemne opečie na tuku bez výrazného zhnednutia a potom sa dusí v bielej omáčke na báze vývaru, smotany alebo vína. *Ragoust* je francúzske jedlo, ktoré označuje dusené mäso alebo zeleninu v bohatej, ochutenej omáčke. Ide o pomaly varený pokrm, ktorý môže byť pripravený s rôznymi druhmi mäsa (hovädzie, jahňacie, kuracie) alebo ako vegetariánska verzia.

medzi ponukou a dopytom. Ako by sme teda mohli dosiahnuť, aby ľudia požadovali menej zdravotnej starostlivosti?“ Ďalej som navrhol, pričom som si zachoval čo najvážnejší výraz tváre, že spomalenie sanitiek by mohlo zmierniť potrebu drahých hospitalizácií, rovnako ako zvýšenie počtu fajčiarov a zvýšenie stresu, ktorý ľudia zažívajú (ukázalo sa, že z čisto finančného hľadiska fajčenie a stres rýchlejšie zabíjajú chorých ľudí a celkovo znižujú výdavky na zdravotníctvo). Moja pointa, ak by niekomu unikal vtip, znela: „Ale počkajte, veď tieto veci už robíme.“

Samozrejme, mojím zámerom bolo zdôrazniť, že systém zdravotnej starostlivosti sa nezaujíma o ľudí, kým neprejdú jeho bránami (v mojom príbehu sanitkou), a že neinvestujeme dosť do zdravotnej prevencie, do boja proti fajčeniu a do znižovania stresu. Počas tohto prejavu som sa veľmi snažil zostať vážny, ale ak ste sa pozorne pozerali, z času na čas by ste postrehli malý úsmev. Videozáznam na YouTube jasne ukázal, že išlo o humorný prejav, ktorý publikum prijalo so smiechom a s potleskom.

Nanešťastie, nič z tohto kontextu sa nezachovalo v rukách strihačov videa, ktorí prejav zmanipulovali tak, aby vytvorili dôkaz o mojich zlých úmysloch. Kombinovali úryvky s obrazmi nacistických koncentračných táborov a so zvukovou stopou zlého smiechu. Video sa končilo zlovestným hlasom: „A toto je človek, ktorý určuje program našej krajiny.“ Text, ktorý video sprevádzal, vytváral dojem, že neuveriteľná detektívna práca producentov filmu odhalila súbor faktov o mojej skutočnej povahe, a prezentovali ho, akoby išlo o dôležitú spravodajskú reportáž.

Ďalším často zdieľaným „dôkazom“ bol zostrih z televíznej šou, na ktorej som sa kedysi zúčastnil. V ňom som uviedol, že som spolupracoval s Billom Gatesom na otázkach súvisiacich s očkovaním. Ak by ste si však klip pozorne prezreli, všimli by ste si drobnú chybu vo vete, pretože strihači videa vzali vetu, v ktorej som hovoril o projekte, ktorý sme realizovali s Gatesovou nadáciou v súvislosti so stravovaním a s hladom afrických detí, a spojili ju s inou vetou, v ktorej som hovoril o očkovaní. A voilà: Profesor Dan Ariely priznal, že spolupracuje s Billom Gatesom na vývoji vakcín.

Ďalšie video pripomínajúce „veľkú reportáž“ sa začalo zábermi mňa ako tínedžera v nemocnici po úraze, po ktorom som mal popálených 70 % povrchu tela (to sa naozaj stalo). Ukazovalo detailné zábery mojej popálenej tváre a obväzov na celom mojom tele. Potom však nastal prekvapivý zvrat a video prišlo s tvrdením, že moje znetvorenie a utrpenie vo mne vyvolalo hnev a nenávisť voči zdravým ľuďom a že jediné, čo som chcel, bolo, aby všetci trpeli tak ako ja. V skutočnosti malo moje zranenie opačný účinok: dodalo mi viac súcitu a snahu zmierniť ľudské utrpenie. Video sa opäť skončilo dramatickým vyhlásením o mojej úlohe pri zničení sveta, ako ho dnes poznáme.

Nasledovalo mnoho ďalších tzv. dôkazov, niektoré vo forme videa, iné v textovej podobe, po ktorých sa objavili posmešné poznámky na adresu mojich jaziev; ľudia hovorili, že som mal byť upálený a že vďaka svojej polovičnej brade vyzerám ako diabol.

Vzhľadom na zámernú úpravu videí s cieľom odstrániť kontext a vložiť mi do úst slová, ktoré som nepovedal, by ste mohli očakávať, že dospejem k záveru, že za tým všetkým musí byť niekto so zlými úmyslami. A hoci mi napadla možnosť existencie zlého protivníka, rýchlo som túto myšlienku zavrhol. Po prvé, zostrihy videí neboli obzvlášť kvalitné. Po druhé, prečo by mal niekto záujem ísť po mne? Niežeby som mal nulové ego, no bolo pre mňa ťažké predstaviť si, že som dostatočne dôležitý na to, aby niekto vynakladal energiu s cieľom zlikvidovať ma. Odhadoval som, že ľudia, ktorí stoja za týmito videami, sú dobrodinci, aspoň vo vlastnej mysli, ktorí narazili na neupravené kúsky informácií, spojili si jednotlivé body, vyvodili vlastné závery, uverili svojim záverom, zostrihali relevantné časti dohromady, aby ostatným lepšie osvetlili súvislosti, a potom šírili svoje dielo, aby tak pomohli ostatným ľuďom vidieť svetlo. Samozrejme, získanie uznania na sociálnych sieťach v podobe lajkov a komentárov bolo dôležitým bonusom za ich úsilie a zároveň motiváciou ďalej pokračovať.

Zvlášť ma zarmútili tí, ktorí sa vyjadrili, že pália moje knihy (niektorí dokonca sľúbili, že zverejnia videá z pálenia). Títo ľudia si pravdepodobne knihy kúpili a prečítali, a preto poznali moju históriu,

motiváciu, spôsob môjho myslenia a výsledky mojej vedeckej práce. Ako mohli zahodiť všetko, čo o mne vedeli, v prospech trojminútového videa? Aj keby si mysleli, že „dôkazy“ vo videách stoja za zváženie, ako ich mohli porovnať so všetkým, čo o mne vedeli, a dospieť k toľkej nenávisti a hnevu? V ich správach na sociálnych sieťach sa objavilo mnoho vyhlásení o tom, že si „urobili vlastný prieskum“ a vyzvali ostatných, aby urobili to isté. Bolo však jasné, že nikto v skutočnosti nerobil žiadny výskum okrem toho, že si pozrel niekoľko výrazne upravených videí, prijal ich za svoje a potom sa ponáhlal so závermi. Často citovaná (a rôzne pripisovaná) veta „Neexistuje prostriedok, ku ktorému by sa človek neuchýlil, aby sa vyhol skutočnej námahe pri premýšľaní“ mi prišla na um ako jedna z tých, ktoré v prípade sociálnych médií výnimočne platia.

Stále mi je záhadou, ako sa stalo, že ma ľudia takto démonizujú. Myslím si však, že je to do veľkej miery dôsledok toho, že som na internete zverejnil množstvo materiálov, z ktorých si ľudia mohli vyberať; že mám trochu zvláštny zmysel pre humor; že so svojimi jazvami a s polovičnou bradou vyzerám odlišne; a že spolupracujem s vládami na mnohých projektoch. Svoju úlohu v tom zohral aj prvok obyčajnej smoly: niekto sa na mňa začal pozeráť z negatívneho uhla pohľadu, vytvoril niekoľko videí a spustil lavínu dezinformácií a nenávisti, ktorá začala žiť vlastným životom. Nebola to veľmi uspokojivá odpoveď, ale bolo to to najlepšie, čo som mohol vymyslieť. Teraz som bol pripravený prejsť k väčším otázkam. Pravdepodobne aj vy. Ale najprv krátke vysvetlenie pre tých, ktorí sú zvedaví, prečo mám polovičnú bradu.

Ako je to s mojou polovičnou bradou?

Základným dôvodom môjho nezvyčajného štýlu ochlpenia na tvári je fakt, že v dôsledku svojich popálenín nemám na pravej strane tváre žiadne ochlpenie. Samozrejme, mohol som sa rozhodnúť, že si druhú stranu oholím a budem vyzeráť menej asymetricky, čo som aj dlhé roky robil. Trochu zložitejší príbeh polovičnej

brady sa začal mesačnou túrou, ktorú som absolvoval, keď som dovŕšil päťdesiatku, počas ktorej som sa neholil a takmer som nevidel, ako vyzerám. Keď sa túra skončila, nepáčilo sa mi, ako moje fúzy vyzerajú, a neplánoval som si ich ponechať. Bola to však spomienka na výlet, a tak som sa rozhodol, že holenie ešte o pár týždňov odložím.

Potom sa stalo niečo nečakané: Začal som dostávať emaily a správy na sociálnych sieťach od ľudí, ktorí mi ďakovali za polovičnú bradu. Povedali mi, že aj oni mali zranenia a že môj ústretový postoj k vlastným jazvám im dodal trochu odvahy odhaliť tie svoje. Tieto správy vo mne vyvolali spomienky na začiatky, keď som mal ešte veľmi viditeľné jazvy. Ľudia na mňa ukazovali a niekedy sa smiali. Rodičia hovorili svojim deťom: „Takto sa to skončí, keď sa hráte s ohňom.“ Bolo to dosť kruté.

Preto som sa rozhodol, že si ponechám polovičnú bradu. Aj keď sa na mňa pre to viac ľudí pozeralo s posmechom a viac detí sa smialo, no cítil som, že návrat k holeniu by znamenal ďalšie skrývanie mojich zranení namiesto toho, aby som o nich hovoril jasne a otvorene.

V nasledujúcich mesiacoch sa stalo niečo ešte nečakanejšie. Vďaka zvláštnosti svojej polovičnej brady som začal viac prijímať seba samého. A nešlo len o moje jazvy na tvári. Pre popáleniny mám veľa iných asymetrií a polovičná brada mi nejako pomohla zmeniť postoj k nim do takej miery, že ich teraz považujem za súčasť toho, kto som. Jednoducho dokumentujú jednu kapitolu môjho životného príbehu.

Vďaka tomuto novému sebprijatiu som si hlbšie uvedomil dôvody svojho holenia, ktoré som toľko rokov vykonával pred zrkadlom. V mojom prípade nešlo len o samotné holenie, ale hlavne o to, aby som vyzeral menej asymetricky a trochu zamaskoval svoje zranenia. Aký vplyv malo takéto každodenné kamuflovanie svojho ja na to, ako som premýšľal o sebe a svojich jazvách? Späťne som si uvedomil, že holenie (kamufláž) mi bránilo prijať svoje zranené ja. Teraz, keď som s tým prestal, je to oveľa lepšie.

Ako sociológ, ktorý by mal rozumieť ľudskej povahe, sa trochu hanbím priznať, že výhody mojej polovičnej brady ma zaskočili.

Nemal som ani najmenšie tušenie o pozitívnej zmene perspektívy, ktorú by moje rozhodnutie neholiť sa prinieslo. (Rovnako som nič nevedel o tom, že sa v temných vodách internetu stanem známym pod prezývkou „Profesor s polovičnou bradou“ v štýle Harryho Pottera.) Možno je to ďalšia pripomienka toho, že ľudská intuícia je obmedzená a že musíme byť ochotnejší viac experimentovať so všetkými druhmi zmien, aj keď spočiatku očakávame, že nám neprinesú žiadne výhody.

Čo mám robiť?

Keď som hodinu za hodinou čítal príspevky a pozeral videá o svojom imaginárnom ja, mal som pocit, že sa asi zbláznim. Aby bolo jasné, nemyslím to len metaforicky. Bolo to, akoby sa časť môjho mozgu neustále zaoberala nenávisťou, ktorú som prežíval, a na skutočnú prácu mi zostávalo menej mozgovej kapacity. Predstavte si počítač, ktorý vynakladá príliš veľa výpočtového výkonu na funkciu, ktorá je spustená na pozadí. Takto som sa cítil. Na rozdiel od počítača som si však plne uvedomoval, že som pomalší ako zvyčajne. A tušil som, že na to, aby som sa opäť dostal do tempa, bude potrebné viac než len reštart. Rozhodovanie mi trvalo dlhšie a bol som si menej istý, že robím dobré rozhodnutia. Znižovalo sa moje IQ v dôsledku toho, že som sa zaoberal dezinformáciami? Prečo som nedokázal znovu získať kontrolu nad touto časťou svojho mozgu? Prečo som bol taký posadnutý ich klamstvami, že som sa s nimi v duchu opakovane hádal?

Pozorovanie vlastnej pomalosti mi poskytlo nový vedecký pohľad na tému, ktorá ma veľmi zaujímala, ale dovtedy som ju nikdy plne nedocenil: mentalita nedostatku. Výskum na túto tému ukázal, že účastníci dosiahli oveľa nižšie výsledky v IQ testoch, keď boli relatívne chudobní (napríklad farmári, ktorí mali pred sebou sezónu niekoľkých týždňov zberu úrody) v porovnaní s tým, keď mali nejaké peniaze (farmári, ktorí práve zozbierali a predali svoj úrodu). A rozdiely boli podstatné, hlavne pokiaľ išlo o ich

mentálne schopnosti (fluidná inteligencia a výkonnosť), keď boli v strese pre peniaze. Moja kríza nebola finančná, ale účinky neustáleho premýšľania o týchto starostiach som pociťoval podobne. Pozeral som si čoraz viac výskumov o mentalite nedostatku – myšlienka, že chudoba brzdí kognitívne schopnosti, pretože zabera časť obmedzenej kapacity mozgu – a začal som tento efekt chápať hlbšie a cítiť väčšiu empatiu k ľuďom, ktorí boli v týchto štúdiách opísaní. Byť prenasledovaný starosťami vo dne v noci je ťažké bremeno. Určitý stupeň obáv môže byť užitočný, pretože zvyšuje pravdepodobnosť, že budeme pozornejší a urobíme lepšie rozhodnutia. Avšak nepretržité obavy a strach, ktoré pohlcujú toľko našej pozornosti a mozgovej kapacity, nemôžu byť užitočné.

Hoci tieto zistenia boli len slabou útechou, pomohli mi pochopiť vzťah medzi mojim stavom a vedou, čo zmenilo moje vnútorné rozpoloženie. Pocit bezmocnosti trochu ustúpil. Na jeho mieste sa ako záblesk svetla objavil starý priateľ: zvedavosť. Koniec-koncov, som sociológ. Môj život je zasvätený objasňovaniu ľudského správania v celej jeho úžasnej iracionalite a východiskovým bodom mojich intelektuálnych dobrodružstiev je často moja osobná skúsenosť. So skupinou svojich kritikov by som možno nedokázal diskutovať, nehovoriac o tom, že by som ich umlčal, no mohol by som sa snažiť pochopiť ich. Vďaka tomu by som mal možnosť stať sa lepším sociálnym vedcom a v tomto procese by som získal určitú kontrolu nad svojím príbehom. Nakoniec som sa rozhodol zistiť, kam ma tento výskum zavedie.

Keď sa moja matka dozvedela o mojich zámeroch, začala sa obávať o moju bezpečnosť. Požiadala ma, aby som sa najprv poradil s niektorými odborníkmi na sociálne médiá a PR, čo som aj urobil. Nebolo prekvapením, že mi všetci dali rovnakú radu: *Nič nerobiť*. To je štandardná rada v našom veku dezinformácií, neustále sa zvyšujúcej polarizácie, za vlasy pritiahnutého rozhorčenia a demokratizovaných médií: *Ignorujte to. Nekrmte trolla!* (Mimochodom, je to dobrá rada a keby som mal inú povahu, možno by som ju poslušol.) Jeden odborník mi dokonca povedal, že byť zaradený popieračmi pandémie covid-19 do skupiny s Billom

Gatesom a iluminátmi by mohlo dokonca zvýšiť moju reputáciu u zvyšku populácie.

Snažil som sa preto prestať sa zapájať do diskusií so svojimi kritikmi. Počas dňa som bol veľmi zaneprázdnený výskumom a programami na zvládanie spoločenských dôsledkov pandémie, takže bolo ľahké držať sa mimo sociálnych sietí a sústrediť sa na prácu. V noci to však bolo iné. Nočné mory prichádzali stále, desivé sny, v ktorých som bol naháňaný a prenasledovaný. Opakoval sa mi aj sen, v ktorom som cestoval po svete, chodil z mesta do mesta a hľadal miesto, kde by bolo menej nenávisti a hnevu, ktoré by som mohol nazývať domovom. Po niekoľkých týždňoch som si uvedomil, že takto nemôžem ďalej pokračovať. Uprostred všetkej tej bolesti a zmätku však rástla moja zvedavosť. To, čo mi pomáhalo zvládnuť celú situáciu, bolo úsilie pochopiť tento jav a použiť všetko, čo som vedel zo spoločenských vied, aby som pochopil, čo práve prežívam. Nikdy som si nepredstavoval, že ma desaťtisíce ľudí zmenia na zločinca, ale už keď sa to stalo, cítil som, že moje duševné zdravie závisí od toho, či prídem na to, ako – a prečo sa to stalo. Preto vznikla táto kniha.

Ako som pristupoval k tejto knihe

Cesta tejto knihy sa začala vlastnou skúsenosťou, no rýchlo sa stala fenoménom, ktorý sa týka každého z nás. Viedlo ma to k tomu, že som sa pustil do pre mňa nových oblastí výskumu, ako sú osobnosť, klinická psychológia a antropológia. Šírenie konšpiračných teórií a záplava dezinformácií sú výzvy, ktoré presahujú oblasť spoločenských vied a vrátane rozsahu mojich odborných znalostí a možnosti akejkoľvek knihy. Pri vzniku a rýchlom šírení týchto problematických javov totiž zohrávajú dôležitú úlohu technológie, politika, ekonomika a ďalšie oblasti. S nástupom pokročilých nástrojov umelej inteligencie, ako je ChatGPT a podobné AI, a pokračujúcou všadeprítomnou polarizáciou je zo spoločenského a štrukturálneho hľadiska ťažké vidieť, ako by sme

ich mohli v dohľadnom čase vyriešiť. To, čo ma fascinuje – a kde vidím možnosti pozitívnej zmeny –, je snaha pochopiť, prečo sú ľudia tak ľahko ovplyvniteľní. Prečo nielen veríme, ale aj aktívne vyhľadávame a šírimo dezinformácie? Ako prebieha proces, pri ktorom sa zdanlivo racionálny človek začne zaoberať iracionálnymi presvedčeniami, prijíma ich a potom ich obhajuje? Prístupovať k týmto otázkam s empatiou, a nie s odsudzovaním či výsmechom, je poučné a zároveň znepokojujúce.

V tejto knihe budem na opis skúmaného javu používať termín **mylné presvedčenie** (ang. *misbelief*, pozn. prekl.). Mylné presvedčenie je skreslená perspektíva, cez ktorú sa ľudia začínajú pozerat' na svet, uvažovať o ňom a potom ho opisovať ďalším. Mylné presvedčenie je tiež proces – akýsi lievik, ktorý ťahá ľudí hlbšie a hlbšie. Mojm cieľom v tejto knihe je poukázať na to, ako sa každý za správnych okolností môže ocitnúť v lieviku mylného presvedčenia. Samozrejme, najjednoduchšie je vnímať túto knihu ako niečo, čo sa týka druhých. Táto kniha je však o každom jednom z nás. Predstavuje spôsob, akým si vytvárame presvedčenia, upevňujeme ich, obhajujeme a šírimo. Dúfam, že namiesto toho, aby sme sa jednoducho pozerali okolo seba a hovorili si: „Akí sú tí ostatní ľudia blázniví?“, začneme chápať – a dokonca sa vcítíme – emocionálne potreby a psychologické a sociálne sily, ktoré nás všetkých vedú k tomu, že veríme tomu, čomu nakoniec veríme.

Sociálne vedy nám poskytujú cenný súbor nástrojov na pochopenie rôznych prvkov tohto procesu vrátane toho, ako ho prerušiť alebo zmierniť jeho následky. Väčšina výskumov, ktoré uvádzam na týchto stránkach, nie je nová. Zistil som, že sa v snahe objasniť emocionálne, kognitívne, osobnostné a spoločenské faktory, ktoré vedú ľudí k mylným presvedčeniam, vraciam k niektorým základným pilierom sociológie. Nie je to prekvapujúce. Koniec-koncov, sklon k mylným presvedčeniam je súčasťou ľudskej prirodzenosti.

Táto kniha v mnohom nadväzuje na moju predchádzajúcu prácu, najmä na môj výskum ľudskej iracionality. Ved' čo môže byť iracionálnejšie a ľudskejšie ako prijať presvedčenia, pre ktoré existuje len málo dôkazov alebo vôbec žiadne? A trvať na ich pravdivosti,

aj keď nás odcudzujú od rodiny a priateľov a spôsobujú, že žijeme v bolestnom stave podozrievania a nedôvery?

V iných ohľadoch je to však úplne iná kniha ako všetky, ktoré som dosiaľ napísal. Po prvé, je osobnejšia ako moje ostatné tituly. Skúsenosti, ktoré viedli k jej vzniku, boli náročné a emocionálne ťažké a robiť tento výskum znamenalo, že som sa týmito skúsenosťami musel zaoberať dlhší čas, čo ešte viac prehĺbilo moje osobné nepohodlie. Po druhé, táto kniha skúma fenomén, ktorý je oveľa zložitejší a komplexnejší než čokoľvek, čo som skúmal predtým. V minulosti sa výskum, ktorý som uskutočnil a následne opísal vo svojich knihách, týkal konkrétnych tém, ako je napríklad prokrastinácia, motivácia na pracovisku, online zoznamovanie a to, ako napríklad nesprávne premýšľame o peniazoch. Moje hypotézy boli presné (aspoň by som si to rád myslel) a výskum odpovedal na otázky, ktoré boli, dúfam, praktické aj teoreticky zaujímavé. Súčasný problém, ktorý som si tu stanovil za cieľ pochopiť, čerpá svoju silu z viacerých zdrojov a obsahuje množstvo vzájomne sa prelínajúcich prvkov. Od začiatku som vedel, že neponúkne jednoduchú odpoveď. Dúfam, že sa mi napriek tomu podarí poskytnúť užitočný rámec, prostredníctvom ktorého bude možné pochopiť všeobecný proces, ktorým ľudia prechádzajú na svojej ceste od racionálnych presvedčení k mylným.

Môj prístup bol nevyhnutne kombináciou osobných úvah, rozhovorov, antropologického výskumu a rozsiahleho rozboru spoločenskovednej literatúry, ktorá môže pomôcť osvetliť rôzne aspekty tejto témy. Pri písaní naratívnych častí tejto knihy som sa spoliehal na svoje spomienky na opisované udalosti, ktoré som podľa možnosti doplnil výskumom a svedectvom iných osôb. Podnietený vlastnou skúsenosťou som strávil tisíce hodín skúmaním rôznych zdrojov informácií a dezinformácií; počúvaním a niekedy aj zapájaním sa do internetových diskusií; čítaním odbornej literatúry a vlastným výskumom (a pod pojmom „výskum“ nemyslím sledovanie videí na YouTube).

Na rozdiel od svojho doterajšieho prístupu som sa zapojil aj do rozhovorov s dezinformátormi, dokonca som s nimi nadviazal vzťah – s ľuďmi, ktorí o mne šíрили nenávisť na internete. S mnohými

z týchto ľudí sa stretnete na stránkach tejto knihy. Začali ako osobní antagonisti, ale stali sa antropologickými objektmi, nevyhnutnými pre môj širší výskum. Snažil som sa ich spoznať, vcítiť sa do nich, pochopiť, čo ich viedlo k tomu, že podľahli lieviku mylných presvedčení, a potom použiť optiku sociálnych vied na zovšeobecnenie toho, čo som sa dozvedel. Mená niektorých z týchto osôb som zmenil a upravil identifikačné údaje vrátane fyzického opisu, národnosti a povolania, aby som rešpektoval ich súkromie a nepoškodil integritu príbehu. Rozhovory som rekonštruoval podľa svojich najlepších možností a čerpal som z textov, emailovej komunikácie a príspevkov na sociálnych sieťach (občas zhrnutých a niekedy doslovne prepísaných). Tieto rozhovory nepredstavujú doslovnú dokumentáciu; skôr som ich prerozprával spôsobom, ktorý evokuje pocit a význam toho, čo bolo povedané, v súlade s podstatou a duchom komunikácie.

Verím, že prostredníctvom týchto príbehov a úvah možno trochu lepšie pochopíme, čo sa deje vo svete, ktorý všetci zdieľame, a budeme viac diskutovať o spôsoboch, ako by sme to ako jednotlivci, rodiny a spoločnosti mohli zmierniť. Keďže rozsah problematiky sa zdá čoraz ohromujúcejší, zameranie sa na ľudský faktor – teda na pochopenie a boj proti mylným presvedčeniam u seba a u druhých – môže byť najbezprostrednejšou a nádejnou cestou k zmene. To však neznamená, že ide o jednoduchú vec. Existuje však mnoho malých krokov, ktoré môžeme podniknúť, aby sme sa sami chránili pred pascou mylného presvedčenia, odradili ľudí okolo nás od prijatia falošných naratívov a aby sme spomalili alebo zvrátili proces, v rámci ktorého niekto, koho poznáme a máme radi, podľahne mylnému presvedčeniu. V celej knihe som svoje nápady, ako to urobiť, zvýraznil v rubrike „Mohlo by pomôcť“. Tieto tipy obsahujú rôzne nástroje a poznatky zo spoločenských vied, ktoré sa môžu ukázať ako užitočné, keď sa budeme pohybovať v týchto ťažkých vodách. Úprimne dúfam, že tieto návrhy budú užitočné, a zároveň uznávam, že sa všetci musíme ešte veľa učiť o tom, ako rozpliesť sieť dezinformácií a chybných názorov, ktoré spútali náš verejný a súkromný diskurz.

Azda najprospešnejším – a nádejným – miestom, kde každý z nás vie začať, je pochopenie a empatia. Áno, obsah dezinformácií, s ktorými sa stretávame, zvykne pôsobiť smiešne, čudne, absurdne a dokonca až nebezpečne. Niektoré dezinformácie si zaslužia pejoratívne označenie „konšpiračná teória“, no to, čo vedie ľudí k tomu, že sa zaoberajú týmto obsahom, nám môže byť viac blízke, než by sme si chceli pripustiť. K osobám s mylnými presvedčeniami, s ktorými som sa stretol, som sa snažil pristupovať s úprimnou zvedavosťou, uvedomujúc si, že odmietaním, zosmiešňovaním alebo znevažovaním ľudí, ktorých presvedčenie sa zdá nezlučiteľné s mojou realitou, nič nezískam. To je jeden z dôvodov, prečo som si zvolil termín *mylne presvedčení* a nie odsudzujúci variant „konšpirační teoretici“. Dúfam, že tento prístup nám všetkým pomôže lepšie pochopiť ľudí v našom živote, ktorí vidia svet pre nás nepochopiteľným spôsobom. A možno sa ako súčasť tohto procesu dostaneme aj k spochybneniu niektorých vlastných presvedčení a spôsobov, akými sme k nim dospeli. Koniec-koncov, každý z nás sa v niečom mýli.